

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3.: 63(477)

ЖУПАНСЬКИЙ Я.І., ВАХ І.С.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УГРУПОВАНЬ ОСНОВНИХ ВИРОБНИЦТВ І МІСЦЕВИХ ПОЄДНАНЬ

Виробничо-територіальна єдність матеріального виробництва потребує комплексного розвитку території, на якій воно розвивається, що забезпечує певні пропорції між виробництвом і ресурсами, виробництвом і споживанням, галузями спеціалізації та обслуговування, чисельністю населення і розвитком сфери обслуговування. Результатом такого комплексного розвитку території є процес комплексоутворення, який розпочинається з простих територіальних угруповань і завершується утворенням виробничо-територіальних комплексів різного таксономічного рангу та рівня розвитку.

Дослідженню виробничо-територіальних комплексів, зокрема їх структури присвячено чимало праць відомих вчених, зокрема Н. Т. Агафонова, А. Т. Ващенко, Ф.Д. Заставного, С.І. Іщука, В.В. Кістанова, І.В. Нікольського, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, А.Ю. Пробста А.Т. Хрущова, О.І. Шаблія, М.Д. Шаригіна, М.І. Шрага та ін. Разом з тим, ще не достатньо досліджено місце і роль у комплексоутворенні таких міжгалузевих утворень, що охоплюють виробництва різних галузей і мають різноманітні форми організації виробництва та збуту продукції, Особливо слід зупинитись на таких міжгалузевих утвореннях як народні художні промисли. Вони охоплюють багато галузей виробництва та мають доволі різноманітні рівні розвитку, а також характеризуються різною структурою. Яскравим прикладом цьому є географія народних художніх промислів, що здавна розвинулись на Гуцульщині Українських Карпат.

Основною метою даного дослідження була характеристика структури територіального комплексу виробництва та місця в ньому народних художніх промислів. За основу дослідження взята географія цих промислів Прикарпатської Гуцульщини, де вони найкраще розвинуті.

Говорячи про структуру комплексів, слід перш за все наголосити, що виробничо-територіальні комплекси є системними утвореннями. Загалом у структурі комплексу виділяються галузі та виробництва різного значення. Перш за все зазначимо головні галузі, що зумовлюють економічний профіль території, спеціалізацію її господарства та виробляють продукцію як для внутрішніх потреб, так і для інших територій. Основою для утворення виробничих поєднань є базисні галузі, в яких видобувається і виробляється сировина для послідувочої переробки. Навколо головного виробничого процесу виникають супутні галузі, що раціонально використовують відходи виробництва, а їх продукція задовольняє місцеві потреби та вивозиться в інші регіони. Вивозиться також продукція додаткових галузей. Матеріали та вироби, що необхідні для виробництва певної продукції, постачають допоміжні галузі. Обслуговуючи галузі обслуговують усі інші виробництва на території. Завершують комплекс місцеві галузі, що виробляють продукцію для місцевого споживання на перших порах свого

розвитку. Вони виникають незалежно від спеціалізації регіону, хоча всі інші галузі комплексу впливають на них через ріст населення та місцевого господарства.

Організація виробництва по території становить собою просторове узгодження різних галузей і виробництв з одночасним їх просторово-територіальним поєднанням. Ця система вимагає раціонального використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, а також економії витрат на ліквідацію нерівномірності розміщення джерел сировини, місць виробництва та споживання продукції. Складовими частинами, основними ланками цієї системи є виробничо-територіальні комплекси різних типів і рангів, які є основою територіальної структури та організації виробництва.

Виробничо-територіальні комплекси як складові частини системи господарства характеризуються певною структурою, що розкриває найістотніші елементи, зв'язки і відношення системи та виступає основою їх функціонування. Структура виробництва розглядається в галузевому (покомпонентному), територіальному та функціональному аспектах. Саме розгляд структури комплексів, залежно від цих аспектів, дає можливість розкрити їх внутрішню будову та роль у процесі розвитку виробництва на території. Цим визначається „триєдиність” структури комплексу як системи.

Галузева структура включає підсистеми, а саме галузі виробництва та соціальної сфери (промисловість, сільське господарство, будівельну індустрію, транспорт, інфраструктуру, споживання), цебто має набір галузей (компонентів) як галузевий професіональний поділ праці. Між компонентами переважають зв'язки за сировиною і матеріалами, за продукцією, за послугами.

Далі слідує функціональна структура, що має три аспекти. Функціонально-галузевий аспект розглядає галузі, як головні, супутні, додаткові, базисні, допоміжні, обслуговуючі, місцеві. Ці галузі функціонування мають виробничі зв'язки головні, основні виробничі, обслуговуючі. Функціонально-організаційний аспект є по суті регулятором системи і включає відомства, починаючи від загальнодержавних до місцевих, що пов'язані зв'язками управління. Функціонально-територіальний аспект включає точки функціонування (пункти, підприємства, центри, вузли), що пов'язані виробничо-територіальними зв'язками. Територіальна структура як підсистема включає територіальні поєднання (територіальний поділ праці), зокрема економічні регіони, зони, ареали, вузли, центри, пункти, що пов'язані виробничо-територіальними зв'язками, цебто зв'язками функціонування системи.

Отже галузева (покомпонентна) структура є вкрай різноманітною. Комплекси мають різні ступені розвитку, спеціалізацію та поєднання виробництв. Для всіх них властива головна риса – спеціалізація головних галузей господарства у складі більшого виробничо-територіального утворення. В галузевій структурі виділяються галузі (компоненти), виробництва на території. Це галузі виробництва, інфраструктура, споживання, а також міжгалузеві утворення, що поєднують у собі окремі риси відповідних галузей виробництва, які сформувались завдяки специфічним умовам території, зокрема її розвитку та формування комплексу. Класичним прикладом може бути таке міжгалузеве утворення як система художніх народних промислів. Усі ці компоненти пов'язані між собою зв'язками.

У кожному виробничо-територіальному комплексі, незалежно від рангу та

ступеня його завершеності, сформувались або формуються групи виробництв і галузей, що виконують певні функції. Таким чином функціональна структура комплексу – це виділення в матеріальному виробництві даної території таких груп виробництв і галузей, яким властиві специфічні комплексоутворюючі функції та взаємозв'язки між окремими виробництвами, а також певна роль у територіальній спеціалізації та зв'язках з іншими комплексами.

Територіальна структура комплексу характеризується різними формами організації виробництва на території, що створилися на основі внутрітериторіальної диференціації природних умов і ресурсів, в результаті галузевого та територіального поділу праці, ринку попиту та пропозицій.

Складовими чинниками, що формують певні типи комплексів є первинні виробництва-підприємства, підприємці, заклади інфраструктури. З точки зору територіального розподілу первинні виробництва формують такі територіальні утворення як об'єкт і пункт. Пункт – це територія, де на підставі єдності транспортно-географічного положення розміщено один або кілька закладів, що не пов'язані між собою технологічно та не створюють додатковий економічний ефект від такого розташування.

Пункт, у якому розташовано кілька закладів, має об'єктивні можливості росту, розширення зв'язків між виробництвами та переростання у центр, який розуміється як група об'єднаних закладів, розташованих в одному населеному пункті, поряд з яким нема інших виробничих пунктів, що кооперуються з ним за виробничими функціями.

Далі йде виробничий куш, що розуміється як виробничо-територіальне поєднання однорідних закладів у кількох, розташованих поряд, пунктах. Ці пункти не пов'язані виробничо між собою.

Основною ланкою територіальної організації виробництва вважається вузол. Територія вузла обмежується кількома порівняно близько розташованими центрами, пунктами та оточуючою територією. Отже, виробничий вузол – це поєднання закладів на певній території, об'єднаних спільністю розв'язання виробничих завдань шляхом спеціалізації та комплексності, що здійснюється через виробничі зв'язки між провідними та обслуговуючими виробництвами на базі єдності транспортної мережі, енергетичної бази та системи поселень і переважно спільного використання матеріально-сировинних і трудових ресурсів.

Контур і границі виробничо-територіального комплексу визначаються економічними пунктами головних спеціалізованих галузей і виробництв і коригуються розміщенням базисних підприємств. Вважається, що границі комплексу найкраще обґрунтовуються тоді, коли за основу прийнято виробничі та виробничо-технологічні зв'язки, напрямки яких фіксують конфігурацію виробничого комплексу разом з системою обслуговування.

Особливе місце в структурі комплексу відіграють поєднання різних виробництв, що спеціалізуються на виробництві специфічної продукції, пов'язаної з особливостями формування і розвитку місцевих промислів. Історична ізольованість території, замкнутий внутрітериторіальний розподіл продукції зумовили формування і розвиток на окремих територіях народних промислів. Територіальна ізольованість, внутрірегіональна замкнутість, переважання довкруг незайманої природи зумовили необхідність прикрашання місцевих виробів різьбою, інкрустацією, вишивками. З часом таке прикрашання перетворилось у художні промисли, виникла галузь виробництва – народні художні промисли, що

об'єднує цілу низку виробництв, пов'язаних з переробкою дерева та оздобленням виробів з нього (різьба по дереву, бондарство, виробництво музичних інструментів тощо). Ряд промислів пов'язано з розвитком тваринництва, зокрема вівчарства. Це кушнірство шевство, ткацтво, ліжникарство, виробництво сукна. Окремо виділяється художнє вишивання, розпис писанок. Здавна розвинулись художня кераміка, художня обробка металу, художні вироби із сиру та ін.

Всі ці виробництва зокрема, а також у поєднаннях, концентруються в багатьох населених пунктах у вигляді центрів та вузлів.

Перебудова господарського комплексу і перехід на ринкові форми зв'язків дали новий поштовх у розвитку народних художніх промислів Гуцульщини, а їх продукція завойовує ринок України та інших держав.

1. Ващенко А.Т. Деякі питання методології і методики дослідження виробничих комплексів західної частини Української РСР // Вісн. Львівського ун-ту. Сер. Географія. – Вип. 3. – 1965. 2. Жупанський Я.І. Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування. – Львів: Вища школа, 1975. 3. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1990. 4. Ішук С.І. Географія промислових комплексів. – К., 1993. 4. Никольский И.В. Роль отраслей хазайства в формировании районных производственных комплексов // Вестн. МГУ, География. – 1970. – № 2.

In the article the aspects of structure of production-territorial complexes are considered (of particular a branch, functional, territorial). The attention is paid on the specific of folk artistic trades.